

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТАХ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ І СОЦІАЛЬНОГО ПОВСЯКДЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Арсен ЛИПКА

УДК 159.922

Arsen Lyпка

PERSONALITY'S RESPONSIBILITY IN THE CONTEXTS OF LIFE PATH AND SOCIAL EVERYDAY LIFE: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Постановка суспільної проблеми. Тривалі соціально-економічні зміни в країні вимагають актуалізації суб'єктних властивостей особистості – ініціативності, самодисципліни, активності, цілеспрямованості, відповідальності, професійності, завдяки яким вона забезпечить продуктивне самовдосконалення, самостановлення, саморегулювання, прогрес у суспільстві та сформує надійну основу життєдіяльності соціуму. Адже соціально-політична та економічна ситуація, що виникла у нашій країні потребує переоцінки узвичаєних, тобто сформованих, норм, цінностей, ідеалів, взаємостосунків як на державному, так і на особистісному рівні. У зв'язку з цим "...відповідальність постає одним із найоптимальніших інструментів у механізмі соціального регулювання" [19, с. 10], різноманітних відносин, зв'язків, ставлень, оскільки просякає усі структурні прошарки суспільного організму від конкретної особи до соціуму загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій із даної тематики. Проблематика відповідальності вивчалася у вітчизняній та сучасній психології в аспектах життєдіяльності та життєвого шляху особистості (С.Л. Рубінштейн, А.В. Буршлінський, Б.Г. Анан'єв, К.О. Абульханова-Славська, М.М. Бахтін, Б.Ф. Ломов, А.О. Реан, В.А. Роменець, В.О. Татенко, Д.О. Ле-

онт'єв, Т.М. Титаренко, Л.І. Дементій, І.А. Сагань та ін.); як соціальне явище, прояв моральної зрілості особистості, першооснова професійності та інтегральна властивість особи (К.К. Муздибаєв, І.С. Кон, Л.С. Виготський, І.Д. Бех, М.В. Савчин, В.І. Сперанський, Н.А. Мінкіна, О.В. Лазорко, О.Є. Фурман, Т.Л. Надвинична, М.А. Колот, М.А. Садова та ін.). Звичайно, учені вітчизняної та сучасної світової психології ґрунтовно розробили проблематику типології відповідальності, відповідальної поведінки, професійної відповідальності тощо, але ця тематика, на відміну від нашої, стосується дещо іншого предмета дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Неповно висвітленими з позицій сучасної теоретичної психології залишаються питання опису феномену становлення відповідальності через детермінацію наступності життєвих подій у лоні її життєвого шляху (активність, діяльність, ініціативність, стратегія буття, свобода волі, вчинкова інтенція, вчинкові дії тощо) й завдяки задіянню особи у численні соціальні взаємозв'язки і взаємостосунки (родинне довілля; ділове та інтимне спілкування; освітня, виробнича і побутова взаємодія та ін.).

Формулювання цілей статті: обґрунтувати проблематику відповідальності особистості як

психосоціальний феномен у вітчизняному та сучасному психологічному дискурсі через аналіз життєвого шляху як індивідуальної історії буття людини, що охоплює сукупність життєвих ситуацій, так і її різноаспектні вибори і вчинки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Загалом відповідальність – наскрізна проблематика не лише зарубіжної та вітчизняної наукових спільнот, які створюють відповідні теорії, підходи, концепти тощо, а й звичайне, буденне явище наших суспільних взаємостосунків. Для того щоб краще пізнати зміст відповідальності (або безвідповідальності) та конкретну людину як її носія, обґрунтуємо вказану тематику у психологічних дослідженнях вітчизняних та окремих сучасних науковців. У тих і тих природно спостерігається певна відмінність в розумінні власне предмета відповідальності, його генезису та місця в класифікації психологічних властивостей чи феноменів. Це закономірно спричинено різним пізнанням проблеми особистості та суб'єкта у психології.

Відомо, що у вітчизняній, а також у сьогочасній психології, проблематика відповідальності вивчається в основному через феноменологічні підходи власне в контексті життєвого шляху, або як соціальне явище. Розглядаючи перший, звернімося до наукової тематики відомого психолога С.Л. Рубінштейна, який під відповідальністю розумів здатність людини детермінувати події, визначальним чином впливати на них, навіть кардинальною зміною всього життя. Досліджуючи відповідальність як властивість особистості, учений трактував її як загальний принцип співвіднесення особистих мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводяться до правил чи кодексу правил поведінки. У тому чи іншому вигляді цей смисловий принцип реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття обов'язку, що є необхідним з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших – оцінка і вибір засобів досягнення цілей, виконання зобов'язань. Водночас це може бути стимулом зміни цілей на протилежні [14; 15].

Окремо відмітимо, що С.Л. Рубінштейн обґрунтовує важливість розгляду буттєвого шляху людини як цілісності, у лоні якого відбувається її постійна суб'єктна причетність до відповідних життєвих ситуацій безперервної взаємодії. Мислитель вивчає особистість як

суб'єкта життєвого шляху, тобто безпосереднього учасника і творця свого буття, а її визначальними характеристиками у цьому процесі постають активність і діяльність. Таке розуміння особистості в контексті індивідуального життєвого шляху передбачає і формує її намір-інтенцію та здатність відповідати за здійснені дії та вчинки. С.Л. Рубінштейн переконаний, що особа відповідальна не лише за уже вчинені дії, не за те, ким вона є у даний момент часу, але і за своє майбутнє. Водночас відповідальність зникає у неї тоді, коли починає учиняти як усі (загал людей), тобто так, як загальноприйнято діяти, або ж, навпаки, актуалізується і з'являється у вчинках, спрямованих на зміну ситуації [15].

У зв'язку з цим С.Л. Рубінштейн стверджує, що постає часова розгортка феномену відповідальності: а) відповідальність за зроблену дію – ретроспективний аспект; б) відповідальність за те, що необхідно зробити – перспективний аспект; в) відповідальність “тут і тепер”, тобто за дану конкретну мить життя – сьогочасний аспект [14; 15]. Усі три виміри позначимо як екзистенційні, котрі суголосні конкретно з відповідальністю “за”, а не тільки “перед” (згідно з ученням Г. Йонаса), де наявна повнота існування. Звісно, що відповідальність людства за своє теперішнє і тимчасово віддалене майбутнє відображається не лише на ньому, а й на молодому поколінні. Відтак “яке воно буде – гармонійне, стабільне, з високим рівнем забезпечення чи, навпаки, агресивно-емоційне – залежить від життєвої позиції кожного і тих соціально-економічних процесів, котрим народ дає змогу відбуватися у державі” [24, с. 86].

Тут набуває вагомості як особистісна відповідальність (те, що зробила конкретна особа), так і відповідальність суспільства перед нею, адже у ньому людина стається. Отож особистість відповідальна за “...таких, як сама, тобто за тих, з кого утворюється суспільство (і тут потрібно враховувати й те, що вони зробили для нього) даного моменту, а відтак і за успадковану країну сучасників, які довірили їй владу. Окрім того, вона передає отриманий спадок у майбутнє” [6, с. 192]. Тому відповідальність сьогодні слушно розглядається і в контексті життєвого шляху особи, і як суспільний феномен, і водночас як її інтегральна особистісна риса.

У цьому контексті аналізування відмітимо напрацювання К. О. Абульханової-Славської, яка розвиває ідеї С.Л. Рубінштейна про суб'єкт-

ність людини. На її переконання, кожен суб'єкт відповідальний за своє життя, унаслідок чого задає свою темпоритміку та його напрям, здійснює власні вибори на дистанції життя. Невід'ємною складовою відповідальності ця дослідниця вважає активність. Вона проявляється через діяльність, що спрямована на досягнення цілей усупереч різним впливам довкілля. У той же час людина, як суб'єкт життя, бере відповідальність за свої учинки. Отож динаміка буття також пов'язана з активністю суб'єкта. У такому разі людина детермінує події, що відбуваються з нею, тому її життя насичується причинно-наслідковими зв'язками, а не випадковостями. Відповідальність постає як низка завдань, які ставить особа перед собою. Вони визначають, програмують відповідний зміст виконуваної діяльності, можливі непередбачувані труднощі під час досягнення цілей. Тому виникає факт прийняття чи неприйняття відповідальності за те, що ще не відбулося [1]. І далі, відповідальна людина має цілі і передбачає результати власних дій. У зв'язку з цим непотрібним стає контроль, оскільки відбувається усвідомлення своєї відповідальності та виникає відчуття потреби знайти оптимальні можливості для досягнення мети, яку ставить сама перед собою на життєвому шляху.

Концепція відповідальності С.Л. Рубінштейна, К.О. Абульханової-Славської дає змогу пізнати відповідальність як особистісне утворення, яке пов'язане з активністю та ініціативою. Водночас відповідальність визначається як “особистісний механізм реалізації необхідності”, “перетворення зовнішньої обов'язковості у внутрішнє детермінування”, “здійснення потрібного навіть за непередбачуваних суб'єктом труднощів, несподіванок”, “узяття на себе відповідальності за справу в цілому” [1, с. 20]. Учена взаємопов'язує поняття відповідальності з такими категоріями, як ініціативність, стратегія життя, типи активності особистості, свобода волі, довіра, обов'язок, суспільна необхідність, життєвий вибір.

Для ґрунтового розуміння тематики відповідальності як властивості особистості слід звернутися до теорії установки грузинського ученого Д.Н. Узнадзе. Він переконаний, що установка – це основний регулятивний механізм поведінки людини, що задає її спрямованість та вибірку активності та є стимулом до удіяльнення. Він, зокрема, підкреслює вагомість неімпульсивної поведінки, а усвідомленої, де домінує установка відповідальності. Так

виникає змога впливати на обставини життя і спрямовувати його у потрібне, на думку особи, русло. Отож відповідальність, вважає цей учений, – це ключова риса-якість особистості, завдяки якій вона рефлексує власні потреби, бажання, інтереси, постає суб'єктом вольових дій і намірів.

Зазначені ідеї щодо розуміння установки підтримував С. Л. Рубінштейн. Відоме його твердження полягає у тому, що особистість – не лише суб'єкт діяльності, а й суб'єкт життєвого шляху, де має змогу надавати перевагу усвідомленим компонентам установки. Він стверджував, що особа здатна самостійно організувати своє життя і має брати за нього відповідальність, адже воно незворотне та спричинюється конкретним учинком [14]. Тому така позиція обґрунтовує те, що особистість викристалізовується у діяльності, учинках упродовж життєвого шляху.

Отож відповідальність – це перш за все серйозне ставлення особистості до життя, яке, з одного боку, містить уявлення про його незворотність, а з іншого – про ситуаційно і суб'єктно спричинений конкретний учинок відповідальності перед буденністю, стосовно професійного зростання чи морального вибору. Фактично кожен психологічний феномен становить індивідуально відповідальний учинок, а із сукупності вчинків складається життя людини. [3]. Вагома характеристика вчинення, – за словами відомого філософа М.М. Бахтіна, – відповідальність. До прикладу, мислитель вважає, що відповідальність учинку – це врахування в ньому всіх чинників: і смислової значущості, і його реального здійснення.

Звісно, що “провідним напрямком розвитку української психологічної науки останньої чверті минулого століття, безперечно, є теорія вчинку, започаткована С.Л. Рубінштейном, Г.С. Костюком, і теоретично розвинута В.А. Роменцем” [9, с. 71]. Так, на думку В.А. Роменця, вчинок – це підсумок попереднього етапу життя і внутрішнє спрямування людини до наступного. Адже лише через вчинкову дію можна зануритись у глибину буття. Тож життєве поле вчений пропонує розглядати як ланцюжок важливих учинків, котрі дають змогу людині досягнути індивідуальної і суспільної мети [13]. Основним критерієм, за яким визначається учинок, – на переконання українського психолога В. О. Татенка, – це творення нового суб'єктом життєвого шляху [21]. Тому закономірно, що тут відповідальність пов'язана з обов'язковістю усвідомлення

переживання, збереження, здобуття та вдосконалення себе як відмінного від інших суб'єкта життєдіяльності.

Утім у вчинку найбільш значущим М.М. Бахтін вважає саме відповідальність [3]. “Кожний психічний феномен, зокрема людська думка з усім її змістом, становить індивідуально-відповідальний учинок. А з сукупності вчинків складається життя людини” [13, с. 133]. Відтак М. М. Бахтін називає життя суцільним учиненням. Я вчиняю, – зазначає Бахтін, – усім своїм життям, кожний окремих акт і переживання є моментом мого життя-вчинення [3].

У цьому самому концептуальному ключі А.О. Реан стверджує, що відповідальність як риса особистості суголосна її зрілим учинкам, адже вони постають ознакою сформованості особи загалом. Розвиток відповідальності відбувається як у контексті діяльності [12], так і в буденних, в ідеалі – екзистенційних, вчинках. Дослідник переконаний, що формування відповідальності спричинене свободою вибору. Останнє дає змогу усвідомити власні внески в конкретну ситуацію і брати на себе обов'язок за них. Відтак відбувається становлення такої якості, як автономність особистості. Згодом він критикує класичну систему виховання, оскільки, з одного боку, суспільство прагне, щоб самостійність та відповідальність переважала у нащадків, а пізніше й у їхньому дорослому житті, а з іншого – воно обмежує цю можливість своїм устроєм, нав'язує гіперопіку (спричинює інфантилізм) та обмеження у їхніх діях і поведінці.

Окрім того, тематику відповідальності взаємопов'язують із проблемою вчинку особистості “як одиниці поведінки” (Б.Ф. Ломов). Кожен учинок, на думку автора, має два значення – для самої особистості й для інших людей, оскільки зумовлює подальші вчинки довкілля. Звідси, – на переконання О.В. Лазорко, – виникає потреба прогнозувати власні дії, передбачати наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність [8; 9]. Тому відповідальність – це спосіб здійснення життя і водночас властивість суб'єкта життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, М.М. Бахтін, В.А. Роменець, Л.І. Дементій, І.А. Сагань).

Зауважимо, що І.А. Сагань розглядає відповідальність особистості у складних життєвих ситуаціях і визначає це поняття “як інтегральну властивість суб'єкта життєвого шляху, здатність до саморегуляції, що допомагає особистості здійснити вибір адекватного, дореч-

ного та оптимального, способу вчинення. Це спричинює уміння докладати зусилля для вирішення труднощів за складних умов з метою досягання бажаних цілей й уможливує подальшу продуктивну та повноцінну життєдіяльність за відповідних життєвих трансформацій” [18, с. 50].

Л. І. Дементій визначає відповідальність як вище і сутнісне особистісне утворення, властивість суб'єкта життєдіяльності. Дослідниця пише, що “особистісним способом організації життя є відповідальність як здатність оптимально співвідносити вимоги життя і власні можливості, готовність до цілісної організації подій і справ, спроможність контролювати своє життя і впливати на його перебіг... У поєднанні з вибором відповідальність – це найважливіша форма оволодіння власною поведінкою... Разом із волею вона постає необхідним чинником, що формує особистість” [5, с. 68].

Отож тут поняття “відповідальність” зводиться до життєвих ситуацій, у яких на людину дійсно покладається відповідальність. У цьому випадку актуалізується її ініціатива й активність як суб'єкта діяльності, готовність до подолання труднощів, формується адекватний рівень домагань, здатність до оцінки своїх реальних можливостей тощо. При цьому Л.І. Дементій справедливо зауважує, що відповідальність – не абсолютна і виявляється не скрізь, а лише за певних обставин. Для кожної особистості існує певний набір ситуацій, де актуалізується відповідальна поведінка, а у ній виокремлюються типологічні особливості особи.

Окрім того, у психології виникнення феномену відповідальності пояснюють або через формат соціальних явищ, або у поєднанні їх із життєвими ситуаціями. Таку позицію прагнемо відобразити словами І. Кона, який розглядає відповідальність не як вроджену особистісну властивість, а як характеристику людини, котра розвивається у процесі життя залежно від виконуваної діяльності, стилю роботи та ін. [7]. Водночас відомий радянський психолог Б.Г. Ананьєв виокремлює відповідальність як основну властивість особистості поряд із такою, як інтелектуальність. Хоча він розвиває ідею про те, що формування першої риси-якості особи пов'язане як із соціальним контекстом, так і з її життєвим шляхом [2].

Зрозуміло, що соціальне життя як різновид суспільного має відносну самодостатність та визначається повнотою свобод і наявністю прав особи, їх відповідними гарантіями з боку держави, такими, скажімо, як соціальний

захист чи система соціального забезпечення. Водночас соціальність означає і розвиток відповідальності людини перед суспільством, державою, колективом, родиною. Тому суспільне повсякдення утворює фундамент соціальної культури суспільства й конкретної особи зокрема, квінтесенцію якої становить відповідальність за інших, щонайперше за рідних і близьких [23].

Відомий психологічний спільноті учений К.К. Муздибаєв здійснив фундаментальне психологічне дослідження феномену відповідальності. Він визначає відповідальність як якість, що характеризує соціальну типовість особистості та формується у процесі її соціалізації. Вивчаючи психологічні особливості відповідальності, дослідник звертає увагу на роль соціального впливу: людина зорієнтовує свою поведінку на реакцію і поведінку інших; чим більшою є кількість осіб у соціальній події, тим менше виникає почуття індивідуальної відповідальності та з'являється відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Таким чином актуалізація особистісної відповідальності та розуміння індивідом того, що власна доля залежить саме від нього, пробуджує індивідуальне почуття відповідальності [11].

Зрештою, К.К. Муздибаєв переконаний, що відповідальність завжди пов'язана із суб'єктом, особистістю і навіть колективом чи великою соціальною спільністю. Учений визначає відповідальність як "насамперед якість, котра характеризує соціальну типовість особистості". Аналізуючи поняття соціальної відповідальності, він виокремлює "істотні ознаки відповідальності" – точність, пунктуальність особи у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій, справедливість, принциповість, тобто загально-психологічні якості особистості [11, с. 72]. "Значну увагу дослідник приділив опису відповідальності працівника на виробництві, мотивації, яка зумовлює повноту і ступінь відповідального виконання виробничих обов'язків. Використовуючи методики дослідження локусу контролю, він висновує: у трудовій діяльності інтерналі більше, ніж екстернали, впевнені, що старанна робота веде до високої продуктивності, а остання сприяє отриманню високої винагороди" [9, с. 72].

К.К. Муздибаєв, характеризуючи еволюцію відповідальності, констатує соціальний характер цього феномену [11]. Недаремно досить часто у психологічних дослідженнях її розглядають у ролі важливого показника соціальної

зрілості, першооснови професійності людини [4; 11; 16; 17]. К.К. Платонов застосовує термін "мінімум соціальної зрілості особистості" та позначає його як той етап її розвитку, коли у спрямуваннях виникають соціальні норми і правила взаємодії. Останні визначають здатність особи діяльно, активно, самостійно і водночас відповідально брати участь у житті суспільства і дають змогу професійно вдосконалюватись та суб'єктно й індивідуально зростати. М.В. Савчин зазначає, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому [17].

Відомі фундатори психології – С.Л. Рубінштейн, К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, В.А. Роменець, В.І. Слободчиков та ін. – поняття "зрілість" тлумачать як зростання чи вдосконалення людини в її власному особистісному та індивідуальному розвитку. Зрозуміло, що у цьому разі індивідуально-психологічні властивості набувають нової якості, а також актуалізуються спрямованість, досвід, інтелект, потребо-мотиваційна й ціннісно-сміслова сфери; з'являються нові атрибути соціальної зрілості: самостійне прогнозування своєї поведінки, здійснення автономного життєвого вибору; мобілізуються процеси виконання конче важливих рішень усупереч різним життєвим обставинам тощо. Тому, посилаючись на позицію А.О. Реана, підтримуємо суголосні з ним погляди, що відповідальність – це один із засадничих компонентів соціальної зрілості. Окрім того, М.М. Бахтін вважає, що вона (відповідальність) – атрибут зрілого вчинку, довшеного особистісного вчинення. Відтак констатуємо, що відповідальність – це те, що вирізняє соціально зрілу особистість від середньої норми. Унаслідок прийняття на себе відповідальності й виникає не лише "соціокультурне" (за словами Л.С. Виготського), а й "психокультурне" (на думку А.В. Фурмана) дозрівання особистості.

Водночас І.Д. Бех, М.В. Савчин переконані, що розвиток соціальної відповідальності як особистісної риси відбувається за умови формування у молоді прагнення до свободи. "Йдеться передусім про вільні вчинки і дії людини, тобто такі, які не залежать від зовнішніх причин. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування себе як вільної і відповідальної особистості. Тому недаремно існує така філософська істина, згідно з якою неможлива ні особистість без суспільства, ані суспільство без особистості" [22, с. 5].

За концепцією М.В. Савчина свобода пов'язана з відповідальністю, тобто із вибором зовнішнього (у світі) і внутрішнього (у своїй особистості). Свобода передбачає трансценденцію, психологічним механізмом якої є процес пошуку індивідуального сенсу життя, котрий виникає у взаємодії, яка не допускає одностороннього підпорядкування “зовнішньому” та не перетворює людину на раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх ситуативних інтересів [16; 17]. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ такої особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [4]. Відповідальність як особистісна основа відповідальної поведінки, на думку М.В. Савчина, – смислове утворення особистості, своєрідний загальний принцип співвіднесення (саморегулювання) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери мотивів, цілей та засобів життєдіяльності. За визначенням ученого, “відповідальна поведінка – це тип соціальної поведінки людини, спрямованої на реалізацію предмета відповідальності (обов'язки, доручення, завдання), вона внутрішньо опосередкована особистісним смыслом цього предмета і суб'єктивною імперативністю інстанції відповідальності, а у зовнішньому плані – конкретними соціально-психологічними та матеріальними умовами її реалізації” [17, с. 176].

При цьому В.І. Сперанський пропонує визначити рівні соціальної відповідальності відповідно до життєвої позиції особистості. У зв'язку з цим він виокремлює п'ять рівнів відповідальності. На першому (низькому) рівні життєвої позиції відповідальність особистості виявляється як санкція, а основним мотивом реалізації дій постає прагнення уникати відповідальності. На другому рівні спонукальним мотивом є дотримання норм і правил, прихильність до навколишніх. Наявність цього мотиву свідчить про сформованість відповідальності. На цьому етапі відбувається перехід від об'єктивної відповідальності до суто суб'єктивної. Тут особистість бере до уваги мотиви “неправильного вчинку” та умови, які спонукали здійснити його. На третьому рівні відбувається переростання почуття відповідальності у відповідальність соціальну. Четвертий рівень характеризується насамперед високорозвиненою професійною відповідальністю, яка реалізується у трудовій

діяльності. І, нарешті, п'ятий дає змогу соціально зрілій особистості чітко займати свідому позицію у трудовій, громадянській та громадській діяльності [20].

Відтак кожен етап розвитку вирізняється глибиною і ступенем інтенсивності, змістом особистісних якостей. Поетапне формування соціальної відповідальності як риси особистості дає змогу визначити для кожного вікового періоду певний рівень зрілості цієї соціальної властивості і відповідні форми її вияву.

Тому відповідальність розвивається як актуалізація себе в інших, вихід за межі самого себе, коли “Я” не розчиняється в системі взаємодії, взаємозв'язку, а виявляє силу – “Я – для всіх” (у т. ч. для себе, своєї справи – курс. наш А.Л.), – спричиняючи розвиток свідомого ставлення до інших людей, до оточуючих, прагнення знайти своє місце у житті [22].

Щодо напрямів розвитку відповідальності, то російський психолог К.К. Муздибаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, а й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. Крім того, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [11].

Н.А. Мінкіна розглядає відповідальність перш за все в соціальному контексті – як результат інтеріоризації зовнішніх соціальних норм. Тут розмірковується про особисту відповідальність у форматі такої категорії, як совість. Дослідниця переконана, що соціальна відповідальність разом з особистою утворюють фундамент справедливості. У житті це виявляється тоді, коли особа відповідальна перед собою і суспільством за покладені на неї зобов'язання. Це спричиняє позитивні зміни, оскільки внутрішні мотиви людини збігаються із зовнішніми вимогами [10].

Зазначимо, що О.Є. Фурман, взявши за основу концептуальні підходи К.К. Муздибаєва, М.В. Савчина та ін., котрі у структурі відповідальності виокремили три складові: когнітивну, емоційно-мотиваційну, конативно-вольову, додає четверту – “морально-духовну” [24] та обґрунтовує її психосоціальний зміст. Окрім того, нею вперше запропоновано “систематику феноменологічних проявів відповідальності у єдності її типів, форм, видів, рівнів” [Там само, с. 88].

Великий педагог К.Д. Ушинський здійснив вагомий внесок у розвиток проблеми виховання відповідальності, де найважливішим завданням становлення особистості постають “впливи моральні”, щонайперше це формування почуття обов’язку перед народом, сім’єю і самим собою. Водночас педагогічна спадщина наукових робіт А.С. Макаренка обстоює відповідальність як соціальну якість, котра актуалізується вихованцями у процесі навчання та позаурочної роботи. Видатний учений-гуманіст В.О. Сухомлинський розглядав відповідальність у взаємозв’язку із совістю. З’ява такої відповідальності характеризує здатність самостійно формувати обов’язки, наполегливість, цілеспрямованість, самоконтроль.

Отже, вищезазначене дає розуміння того, що відповідальність особистості – це й усвідомлене щоденне зіставлення власної поведінки із соціальними нормами та настановленнями, а не лише зі своїми установками як наслідками інтреріоризованих (зовнішнє переходить у внутрішнє, згідно з Л.С. Виготським) впливів. Вона характеризує людські взаємини і водночас належить до різних аспектів життєдіяльності людини, визначає її спрямованість; формовивається як у свідомості, характері, волі, емоціях, так і у поведінці, діяльності й одночасно у свободі вибору особистості.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Феномен відповідальності трактується дослідниками неоднозначно, довільно. Проте, якщо виходити з логічних правил, із урахуванням того, що поняття розрізняються за значенням, обсягом і рівнем абстрагування, то слушно зазначити, що відповідальність є складним поняттям, воно фіксує не тільки характер явищ і дій, учинених з потреби, але й певний стан людини, пов’язаний з дією соціальної ситуації, що склалася та позначається на фізичному і психічному станах, особистих інтересах, бажаннях, волі тощо.

2. Відповідальність – явище психосоціальне, оскільки відображає певну узгодженість учинкових дій, суспільних суб’єктів взаємним нормативним чи суто особистісним вимогам, а також конкретним соціальним обставинам і загальним намірам їхнього життєздійснення. Вона спричинена особливостями безпосередньої й опосередкованої взаємодії між людьми. Тому людина як особистість діє як соціальний актор, виконуючи тим самим низку зобов’язань (статусів, ролей, функцій, еталонів, завдань тощо).

3. Відповідальність як якісна характеристика та інтегральна риса особистості – це специфічна форма її самоставлення, саморегуляції, котрі виявляються у низці повсякденних учинків й іманентно утримують готовність відповідати за них, а тому це формоутворення типологізує кожного шляхом інтернальних чи екстернальних, ситуаційних або екзистенційних особливостей.

У подальших дослідженнях доречно було б обґрунтувати гендерні відмінності прояву відповідальності в контексті життєвого шляху та описати їх в аспектах соціальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни: монография. Москва : Мысль, 1991. 300 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания : науч. изд. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики : Исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.
4. Бех І.Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1994. №9–10. С. 4–8.
5. Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: дисс. ... д. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2005. 375 с.
6. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: пер. з нім. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
7. Кон И. В поисках себя. Личность и её самосознание : тексты. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
8. Лазорко О.В. Професійно-психологічний тренінг менеджерів як метод корекції та розвитку професійно важливих якостей. *Вісник НУТУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3. 2010. С. 132–135.
9. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. 2003. №4. С. 61–74.
10. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью. Москва : Высшая школа, 1990. 144 с.
11. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
12. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРО-ЗНАК, 2004. 288 с.
13. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учебник для психологов, педагогов, философов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
15. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир : кн. для психологов, философов. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 512 с.
16. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Київ : Україна-Віта, 1996. 130 с.
17. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
18. Сагань І.А. Соціально-психологічні особливості відповідальності в умовах складних життєвих ситуацій :

дис.... канд., психол. наук : 19.00.05. К., 2010. 258 с.

19. Соціальна відповідальність : навч. посіб. / упоряд. і ред. Т.Л. Надвичина. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 139 с.

20. Сперанский В.И. Социальная ответственность бизнеса : сущность и особенности проявления. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. №44. С. 235–248.

21. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. Киев : Просвита. 1996. 404 с.

22. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2004. № 14. С. 47–50.

23. Фурман А.В., Морщакова О. Соціальна культура. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 26–36.

24. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 65–91.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [The strategy of life]. Moscow: Mysl [in Russian].

2. Anan'ev, B. G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as a subject of cognition]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

3. Bahtin, M. M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki: issledovaniya raznykh let* [Questions of literature and aesthetics: Studies of different years]. Moscow: Hudozhestvennaya literatura [in Russian].

4. Bekh, I. D. (1994). *Vidpovidalnist osobystosti yak meta vykhovannia* [Responsibility of the person as the goal of education]. *Pochatkova shkola – Elementary School*, 9–10, 4–8 [in Ukrainian].

5. Dementiy, L. I. (2005). *Otvettvennost lichnosti kak svoystvo subyektu zhiznedeyatelnosti* [The responsibility of the individual as a property of the subject of life]; diss. d. psihol. nauk: 19.00.01. Moscow [in Russian].

6. Yonas, H. (2001). *Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnolohichnoi tsyvilizatsii* [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization]. (trans. germ.) Kyiv: Libra [in Ukrainian].

7. Kon, I. S. (1984). *V poiskah sebya. Lichnost i ei samozoznanie* [Looking for yourself. Personality and Self-Consciousness]. Moscow: Politizdat [in Russian].

8. Lazorko, O. V. (2010). *Profesiino-psykholohichni treninh menedzheriv yak metod korektsii ta rozvytku profesiino vazhlyvykh yakosteï* [Professional-psychological training of managers as a method of correction and development of professionally important qualities]. *Visnyk NUTU "KPI". Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika – Bulletin of NUTU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy*, Vol. 3, 132–135 [in Ukrainian].

9. Lozhkin, H. & Lazorko, O. (2003). *Poniattia vidpovidalnosti v istoryko-filosofskomu ta psykholohichnomu dyskursakh* [Concept of responsibility in historical-philosophical and psychological discourses]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 61–74 [in Ukrainian].

10. Minkina, N. A. (1990). *Vospitanie otvetstvennostyu* [Fostering responsibility]. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].

11. Muzdybaev, K. (1983). *Psihologiya otvetstvennosti* [Psychology of responsibility]. Leningrad: Nauka [in Russian].

12. Rean, A. A. (2004). *Psihologiya lichnosti. Sotsializatsiya, povedenie, obschenie* [Psychology of Personality. Socialization, behavior, communication]. Sankt-Peterburg: Praym-EVRO-ZNAK [in Russian].

13. Romenets, V. A. & Manokha, I. P. (1998). *Istoriia psykholohii XX stolittia* [History of psychology of the twentieth century]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

14. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovyi obschey psihologii: uchebnik dlya psihologov, pedagogov, filosofov*. [Fundamentals of general psychology: a textbook for psychologists, educators, philosophers]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

15. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir* [Being and consciousness. Man and the world]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

16. Savchyn, M. V. (1996). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Kyiv: Ukraina-Vita [in Ukrainian].

17. Savchyn, M. V. (2008). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Ivano-Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].

18. Sahan, I. A. (2010). *Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti vidpovidalnosti v umovakh skladnykh zhyttievkykh sytuatsii* [Socio-psychological peculiarities of responsibility in conditions of difficult life situations]. *dys. kand. psykhol. nauk: 19.00.05*. Kyiv [in Ukrainian].

19. Nadvynychna, T. L. (Ed). (2017). *Sotsialna vidpovidalnist* [Social responsibility]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

20. Speranskiy, V. I. (2009). *Sotsialnaya otvetstvennost biznesa: suschnost i osobennosti proyavleniya* [Social responsibility of business: the nature and characteristics of the manifestation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv national university of internal affairs*, 44, 235–248 [in Russian].

21. Tatenko, V. A. (1996). *Psihologiya v subyektnom izmerenii* [Psychology in the subject dimension]. Kiev: Prosvita [in Russian].

22. Ternopil'ska, V. I. (2004). *Vidpovidalnist osobystosti: humanitarnyi aspekt* [Personality responsibility: humanitarian aspect]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka – Bulletin of Zhytomyr State University named after. I. Franko*, 14, 47–50 [in Ukrainian].

23. Furman, A. V. & Morshchakova, O. (2015). *Sotsialna kultura* [Social culture]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, № 1, 26–36 [in Ukrainian].

24. Furman, O. (2015). *Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psykholohichnoho doslidzhennia* [Civic responsibility of the person as a subject of psychological research]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 65–91 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Липка Арсен Олегович.

Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення: психологічний аспект.

У статті проаналізовані акценти проблематики відповідальності особистості у вітчизняній, а також сьогочасній психології, що охоплюють її пізнання через феноменологічні підходи в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення. Зокрема перший обґрунтовано в концепціях С.Л. Рубінштейна, К.О. Абульханової-

Славської, Д.Н. Узнадзе, М.М. Бахтіна, В.А. Роменця, А.О. Реана, Л.І. Дементій, Б.Ф. Ломова, І. А. Сагань та ін., котрі обстоюють думку про те, що відповідальність детермінується життєвими подіями; відображає співвідношення особистих мотивів, цілей, засобів життєдіяльності; реалізується в кожній конкретній життєвій ситуації за траєкторією її індивідуального буття, що актуалізує здатність відповідати за здійснені учинки; постає у часовій розгортці – за виконану дію, за те, що потрібно зробити, за дану конкретну мить життя; взаємокорелює з такими категоріями, як ініціативність, активність, стратегія життя, свобода волі, обов'язок, зобов'язання, суспільна необхідність, життєвий вибір тощо; завдяки їй людина досягає індивідуальної та суспільної мети, стає суб'єктом життєдіяльності, вчинення тощо. Другий підхід описано К.К. Платоновим, К.К. Муздыбаєвим, І.С. Коном, М.В. Савчином, В.І. Сперанським, Н.А. Мінкіною, О.Є. Фурман та ін., які констатують соціальний характер цього феномену і розглядають відповідальність як критерій моральної зрілості особистості, першооснову її професійності, атрибут зрілого вчинку, довершеного особистісного вчинення; водночас доведено, що соціальна відповідальність разом із особистою утворюють фундамент справедливості (Н.А. Мінкіна). Загалом відповідальність – це одна із найважливіших якостей особистості, котра інтегрує всі її психічні функції, дає змогу суб'єктивно сприймати нею навколишню дійсність, емоційно ставитись до обов'язку; також вона є моральною рисою людини, котра зосереджує в собі усвідомлені як обов'язок, зобов'язання, життєву позицію, самостійність, самоконтроль, добровільність, так і свободу та креативність.

Ключові слова: відповідальність, рівні соціальної відповідальності, особистість, життєвий шлях, стратегія буття, життєві ситуації, свобода вибору, соціальне повсякдення, активність, діяльність, інтеріоризація, екстеріоризація, вчинення, соціальна зрілість.

ANNOTATION

Arsen Lyпка.

Personality's responsibility in the contexts of life path and social everyday life: psychological aspect.

The article analyzes accents of the problem of personality responsibility in domestic and modern psychology,

covering its cognition through phenomenological approaches in the contexts of life path and social everyday life. In particular, the first is substantiated in the concepts of S. L. Rubinstein, K.O. Abulkhanova-Slavka, D.N. Uznadze, M.M. Bakhtin, V.A. Romenets, A.O. Rean, L.I. Dementiy, B.F. Lomov, I.A. Sahan and others, who advocate the idea that responsibility is determined by life events; reflects the ratio of personal motives, goals, means of life activity; is realized in each particular life situation in the trajectory of its individual being, which actualizes the ability to be responsible for the committed actions; appears in a time sweep - for the performed action, for what needs to be done, for this particular moment of life; interrelated with such categories as initiative, activity, strategy of life, freedom of will, duty, social necessity, life choices, etc.; thanks to it, a person achieves an individual and public purpose, becomes the subject of life activity, committing, etc. The second approach is described by K.K. Platonov, K.K. Muzdybayev, I.S. Kon, M.V. Savchyn, V.I. Speranskiy, N.A. Minkina, O.Ye. Furman and others, who state the social nature of this phenomenon and consider responsibility as a criterion of the moral maturity of personality, the basis of his professionalism, the attribute of the mature act, the perfect personal act; it has also been proved that a social responsibility, together with personal one, forms the foundation of justice (N.A. Minkina). In general, responsibility is one of the most important qualities of personality, which integrates all of his mental functions, allows him to subjectively perceive the surrounding reality, emotionally treat a duty. It is also a moral feature of a person, who holds in himself conscious such as obligation, life position, independence, self-control, voluntariness, as well as freedom and creativity.

Key words: responsibility, levels of social responsibility, personality, life path, strategy of being, life situations, freedom of choice, social everyday life, activity, interiorization, exteriorization, deed, social maturity.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Татенко В.О.,
д. психол. н., проф. Шандрюк С.К.**

Надійшла до редакції 07.05.2019.

Підписана до друку 15.05.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Липка А.О. Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху і соціального повсякдення: психологічний аспект. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 74–82.